

ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ Β΄

Πρακτικά του Δευτέρου
Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη
(11-15 Σεπτεμβρίου 2002)

ΑΝΑΤΥΠΟ

Επιστημονική Επιμέλεια
Κωνσταντίνος Λ. Ζάχος

ΙΔΡΥΜΑ ΑΚΤΙΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ
ΠΡΕΒΕΖΑ 2007

Ιωάννης Δ. ΒΑΡΑΛΗΣ

*Τα χαρακτηριστικά
της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης:
Παράλληλίες και διαφοροποιήσεις*

ΣΤΗ ΝΙΚΟΠΟΛΗ, την από το 395 πρωτεύουσα της επαρχίας της Παλαιάς Ηπείρου, η χριστιανική παρουσία έγινε μνημειακά αισθητή μετά τα μέσα του 5^{ου} αιώνα.¹ Αυτό τουλάχιστον μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τα αποτελέσματα των ερευνών που διενεργούνται στην περιοχή εδώ και έναν αιώνα περίπου. Ανάμεσα στα ονόματα των ανασκαφέων και μελετητών των παλαιοχριστιανικών μνημείων της συγκαταλέγονται εκείνα των πιο χαλκέντερων πρωτοπόρων της ελληνικής αρχαιολογίας: του Αλεξάνδρου Φιλαδελφέως, του Γεωργίου Σωτηρίου, του Αναστασίου Ορλάνδου και του Δημητρίου Πάλλα. Ομολογώ ότι, επειδή η σκιά μορφών τέτοιου διαμετρήματος είναι πραγματικά μεγάλη, αισθάνομαι κάπως αμήχανα που με αυτήν την εργασία επικεντρώνω το ενδιαφέρον μου σε ορισμένα ιδιαίτερα σημεία που αφορούν στην τυπολογία των τμημάτων και των λειτουργικών κατασκευών των ναών της πόλης. Ωστόσο, η πρόοδος των πρόσφατων αρχαιολογικών ερευνών που διενεργούνται από τις δύο Εφορείες των Ιωαννίνων, τη ΙΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και την 8^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, τα αποτελέσματα της οποίας γίνονται ολοφάνερα από τις μελέτες του ανά χείρας τόμου,² καθώς και η βάθυνση της γνώσης μας για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του ανατολικού Ιλλυρικού,³ μου επιτρέπουν την ως ένα βαθμό συγκεφαλαίωση των χαρακτηριστικών της ναοδομίας της Νικόπολης, την ένταξή τους στα γενικότερα πλαίσια του Ιλλυρικού και την κατάθεση των σκέψεών μου για μία ενδεχόμενη επανερμηνεία ορισμένων από αυτά.

Οι εκκλησίες, που έχουν ανασκαφεί στη Νικόπολη και των οποίων η κάτοψη είναι κατά το μάλλον ή ήττον γνωστή, ανέρχονται μέχρι στιγμής σε πέντε. Η πεντάκλιτη Βασιλική του Αγίου Αλκίσωνος (Βασιλική Β) αποτελεί, κατά γενική ομολογία, τον αρχικό επισκοπικό ναό που ιδρύθηκε πάνω σε αρχαιότερα λείψανα στο κεντρικό πλάτωμα της πόλης.⁴ Η τρίκλιτη Βασιλι-

¹ Κατά την παράδοση ο χριστιανισμός διαδόθηκε από τον απόστολο Παύλο, βλ. PALLAS 1979, 117 και Μητροπολίτης Νικοπόλεως ΜΕΛΕΤΙΟΣ, στον παρόντα τόμο, 123-133. Για την ιστορία της πόλης, βλ. τελευταία DIMITRIADIS 2001. Για τη χρονολόγηση των μέχρι σήμερα γνωστών εκκλησιών της Παλαιάς Ηπείρου όχι πριν από το 474, βλ. BOWDEN 2003, 107-110.

² Εκτός από τις ετήσιες εκθέσεις στο *Αρχαιολογικό Δελτίο*, βλ. και τον εξαιρετικό τόμο των πρακτικών *Foundation & Destruction*.

³ Βλ. ΒΑΡΑΛΗΣ 2001α.

⁴ ΦΙΑΛΔΕΑΦΕΥΣ 1921, 42-43· 1922-1923· 1924, 108-110· 1926· 1927· ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1926· 1929, 201-203· 1938· ΣΩΤΗΡΙΟΥ & ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1929· 1930· ΟΡΛΑΝΔΟΣ & ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1937· ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1978, 199, πίν. 79 β· PALLAS 1979 119-123, εικ. 12· SPIRO 1978, 465-488, πίν. 546-567· ΧΑΛΚΙΑ 1981· 1982, 271· 1997· *TIB* 3, 214.

κή Δ του Ασυρμάτου, κτισμένη έξω από το νότιο σκέλος των τειχών, αποτελούσε κατά πάσα πιθανότητα το νεκροταφειακό ή το μαρτυριακό ναό της πόλης.⁵ Οι δύο αυτές εκκλησίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν σύγχρονες: ο θεμέλιος λίθος τους είχε μάλλον τεθεί επί επισκόπου Αττικού, στα μέσα του 5^{ου} αι., αλλά η ολοκλήρωσή τους θα πρέπει να έγινε μετά την επέλαση των Βανδάλων, το 474-475. Σε μία τέτοια χρονολόγησή τους συνηγορούν τόσο τα ψηφιδωτά και τμήμα του σωζόμενου γλυπτού τους διακόσμου, αλλά και ορισμένες κοινές κατασκευαστικές λεπτομέρειες, όπως τα τόξα των κιονοστοιχιών από πώρινους θολίτες και οι πλίνθοι των ίδιων διαστάσεων (*pedales* και *bipedales*) στα κάτω μέρη των τοίχων που έχουν σωθεί.⁶ Το σχήμα ενός επισκοπικού ναού σχεδόν στο κέντρο του οχυρωμένου οικισμού και ενός νεκροταφειακού εκτός των τειχών είναι γνωστός και από άλλα αστικά κέντρα της εποχής, κυρίως όμως από τη Θεσσαλονίκη, με επισκοπικό ναό την πεντάκλιτη βασιλική που εν μέρει μόνο έχει αποκαλυφθεί κάτω από την Αγία Σοφία και νεκροταφειακό (ή μαρτυριακό) ναό τη βασιλική της οδού 3^{ης} Σεπτεμβρίου, έξω από τα ανατολικά τείχη.⁷ Η Βασιλική Β προικίστηκε με προσκτίσματα στη νότια πλευρά στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αι., και μάλιστα με μία αίθουσα το ψηφιδωτό δάπεδο της οποίας χορήγησε ο επίσκοπος Αλκίσων, σύμφωνα με αφιερωματική επιγραφή.⁸ Την ίδια περίοδο φαίνεται πως ιδρύθηκε και η Βασιλική Ε στη Μαργαρώνα: ο ναός αυτός κτίστηκε ίσως ως μαρτυριακός-προσκυνηματικός σε στρατηγική θέση, στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου.⁹

Κατά την ιουστινιάνεια περίοδο η πόλη ανέκαμψε, ιδιαίτερα μετά το σεισμό του 522, όταν μάλιστα η επιδιόρθωση της οχύρωσης φαίνεται πως επιχορηγήθηκε από το αυτοκρατορικό ταμείο.¹⁰ Κατά τη διάρκεια του δευτέρου τρίτου του 6^{ου} αι. ιδρύθηκαν δύο ναοί εντός των τειχών. Η Βασιλική Α,¹¹ αφιερωμένη στον Άγιο Δημήτριο, κτίστηκε κοντά στο νότιο σκέλος των τειχών σχεδόν ως αντίγραφο της Βασιλικής Δ και κοσμήθηκε με περίφημα ψηφιδωτά από δύο

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ & ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΥ 1984· KRAUTHEIMER 1986, 131 και σημ. 53· PIERREPONT WHITE 1986-1987, 315-319, εικ. 16-18, πίν. XXVI, αρ. 11· *RbK* II, 1971, 215-221, εικ. 3, s.v. Epirus (Pallas).

⁵ ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1956· 1959· 1960· 1961· 1961-1962· *RbK* II, 1971, 221-222, εικ. 5, s.v. Epirus (Pallas)· PALLAS 1979, 123-126, εικ. 14· SPIRO 1978, 488-498, πίν. 568-579· ΧΑΛΚΙΑ 1981, 288, 294· 1982· 1997, 169-170· *TIB* 3, 214· KRAUTHEIMER 1986, 131· πρβλ. και ΧΑΛΚΙΑ, στον παρόντα τόμο, 659-666.

⁶ Για τους πώρινους θολίτες, βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1959, 94 και σημ. 3· 1961, 98. Ορισμένες πλίνθοι της Βασιλικής Β έφεραν την επιγραφή: *ΕΚΚΛ(ησίας)*, βλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ & ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1930, 80. Ίδιες πλίνθους παρατήρησα και στο χώρο της Βασιλικής Δ. Ο BOWDEN (2003, 116-118) αναφέρει ένα δίζωνο κιονόκρανο στη Βασιλική Β και χρονολογεί τα κιονόκρανα της Βασιλικής Δ στο πρώτο μισό του 6^{ου} αι. Υποθέτω ότι τα γλυπτά αυτά προέρχονται από ανανέωση του διακόσμου των δύο εκκλησιών μετά το σεισμό του 522 (βλ. παρακάτω). Όλος ο γλυπτός διάκοσμος της Βασιλικής Δ έχει χρονολογηθεί στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αι., ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ & ΧΑΛΚΙΑ 1987.

⁷ Για τη βασιλική κάτω από την Αγία Σοφία βλ. ΜΕΝΤΖΟΣ, 1981· ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ 1994, 34-39, σχ. 2-3, σχ. I· ΜΑΡΚΗ 1997, 54-61, εικ. 1-2, 5-9, 11· ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ 1997, ιδιαίτ. 65-69, εικ. 6-13, 15· ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ 2001, 147-152. Για τη βασιλική της οδού 3^{ης} Σεπτεμβρίου βλ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ 1983.

⁸ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1927, 55-58· *RbK* II, 1971, 221, s.v. Epirus (Pallas).

⁹ PALLAS 1959, 197-202, εικ. 12-15· 1979, 123, εικ. 13· *RbK* II, 1971, 222, εικ. 6, s.v. Epirus (Pallas)· SPIRO 1978, 498-503, πίν. 580-583· *TIB* 3, 270· ΧΑΛΚΙΑ 1997, 170· STEIN 2001, 70-71.

¹⁰ Ο Προκόπιος (*Περί κτισμάτων* 4.1.37) αποδίδει την ανανέωση των τειχών της πόλης στον Ιουστινιανό, πρβλ. PALLAS 1979, 118-119. Πρόσφατες μελέτες συμφωνούν στο ότι ο κύριος όγκος της παλαιοχριστιανικής οχύρωσης κατασκευάστηκε μετά την επιδρομή των Βανδάλων το 474/475, βλ. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ 1984· ΧΑΛΚΙΑ 1997, 172-173· GREGORY 2000, 110· KARATZENI 2001, 171 και σημ. 119· BOWDEN 2003, 93-95.

¹¹ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1915· 1916α· 1916β· 1926, 127· GROSSI-GRANDI 1917· ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1926, 122-123· 1929, 206-207, εικ. 37· ΣΩΤΗΡΙΟΥ & ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1929, 86· ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1964· 1965, 375-377, σχ. 1-3, πίν. 430-433· PALLAS 1979, 126-128, εικ. 15· *RbK* II, 1971, 214-215, εικ. 2, s.v. Epirus (Pallas)· SPIRO 1978, 425-464, πίν. 458-545· ΧΑΛΚΙΑ 1981, 287· *TIB* 3, 214· KRAUTHEIMER 1986, 131, εικ. 87· PIERREPONT WHITE 1986-1987, 305-307, εικ. 7, πίν. XXVI, αρ. 5· ΧΑΛΚΙΑ 1997, 170.

συνονόματους επισκόπους, διαδόχους του Αλκίσωνος, τους Δουμέτιο Α΄ και Β΄.¹² Αν υποθεθεί ότι η Βασιλική Β και το επισκοπείο στα νότια της έπαθαν σοβαρές ζημιές εξαιτίας του σεισμού του 522, τότε ίσως θα μπορούσαμε να διαβλέψουμε στο «Βασιλόσπιτο» που αποκαλύφθηκε στα δυτικά της Βασιλικής Α ένα προσωρινό επισκοπικό μέγαρο των δύο Δουμετίων και των διαδόχων τους.¹³ Η δεύτερη εκκλησία είναι η τρίκλιτη Βασιλική Γ, κοντά στο βόρειο σκέλος των τειχών.¹⁴ Οι δύο μοναδικές, όσο γνωρίζω, δημοσιευμένες φωτογραφίες των ερειπίων της,¹⁵ καθώς και αυτές των φωτογραφικών αρχείων του Μουσείου Μπενάκη που δημοσιεύονται εδώ (Εικ. 1-3), πριν από την καταστροφή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αποτελούν αδιάμφυστους μάρτυρες ότι ο βόρειος τοίχος της, που σωζόταν σε μεγάλο ύψος, διетρυπάτο από ψηλά τόξα οι γενέσεις των οποίων τονίζονταν με κοσμήτες, πράγμα εντελώς ασυνήθιστο στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Κατά συνέπεια, η συνεχόμενη αψίδα του βόρειου κλίτους και ο ίδιος ο βόρειος μακρός τοίχος θα πρέπει να ανήκουν σε μία υστερότερη φάση. Αν η παρατήρηση αυτή δεν απέχει από την πραγματικότητα, τότε στην κάτοψη της εκκλησίας κατά την αρχική φάση του ναού οφείλουμε να φανταστούμε τα πλάγια κλίτη με ευθύγραμμα ανατολικά πέρατα.

Οι συνέπειες του σεισμού του 522 φαίνονται από τις ανακατασκευές που δέχτηκαν οι παλαιότεροι ναοί της Νικόπολης μέσα στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα. Στη Βασιλική Δ ο γλυπτός διάκοσμος ανανεώθηκε,¹⁶ ενώ στη Βασιλική Β ιδρύθηκαν λειτουργικές κατασκευές, όπως ο άμβωνας και το κιβώριο.¹⁷ Στην ίδια βασιλική επαναχρησιμοποιήθηκαν μαρμάρινα φαντώματα κάποιου ρωμαϊκού κτιρίου για την κατασκευή του λεγόμενου «ελλαδικού παστοφορίου» στο βόρειο περύγιο, για τον αποκλεισμό των πλαγίων περυγίων από το ιερό βήμα, καθώς και για τις κλίμακες του άμβωνα.¹⁸ Στο νότιο περύγιο, παρά την περί του αντιθέτου εντύπωση, δεν διαμορφώθηκε ίδιας μορφής «παστοφόριο» μπροστά στον ανατολικό τοίχο, αλλά μία πειόσχημη κατασκευή (διαστάσεων 4,30 x 1,00 μ. περίπου) με πεσσίσκους και θωράκια, όπως δείχνουν τα ίχνη της πάκτωσής τους σε ιδιαίτερο λίθινο στυλοβάτη. Η κατασκευή αυτή, που διαθέτει ιδιαίτερο δάπεδο από πήλινες πλάκες, πιθανόν να αποτελούσε κάποιο σημείο απότισης τιμής και προσκύνησης μέσα στο ναό· η εντύπωσή μου είναι ότι θα μπορούσε

¹² KITZINGER 1951, ιδιαίτερα 86-92 (σχετικά με τη χρονολόγηση). Για την ερμηνεία των ψηφιδωτών βλ. GRABAR 1968, 782-786, πίν. 177-178. Βλ. τελευταία HELLENKEMPER-SALLES 1987, η οποία κατά βάση αναπτύσσει μία ιδέα του Πάλλα, πρβλ. *RbK* II, 1971, 232, s.v. Epirus (Pallas). Προσωπικά δεν έχω πειστεί από μία μη θρησκευτική ανάγνωση των ψηφιδωτών, πρβλ. ΧΑΛΚΙΑ 1997, 175-177.

¹³ Για το «Βασιλόσπιτο» βλ. *RbK* II, 1971, 228, s.v. Epirus (Pallas)· PIERREPONT WHITE 1986-1987, 307, εικ. 8· BOWDEN 2003, 50, εικ. 3, 12.

¹⁴ ΟΡΑΛΑΝΟΣ & ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1937, 81-82, εικ. 8-9· *RbK* II, 1971, 221, εικ. 4, s.v. Epirus (Pallas)· PALLAS 1979, 129-131, εικ. 16· *TIB* 3, 214· PIERREPONT WHITE 1986-1987, 319-322, εικ. 19-20, πίν. XXVI, αρ. 13· ΧΑΛΚΙΑ 1997, 170.

¹⁵ ΟΡΑΛΑΝΟΣ & ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1937, 82, εικ. 8· ΟΡΑΛΑΝΟΣ 1952-1954, I, 221, εικ. 176· ΣΟΤΕΡΙΟΥ 1940, 361, εικ. 6· PIERREPONT WHITE 1986-1987, 319-322, εικ. 19.

¹⁶ Για τα κιονόκρανα της βασιλικής βλ. παραπάνω υποσημ. 6. Θεωρώ ότι τα θωράκια από ντόπιο λίθο με διάκοσμο από ανάγλυφους σταυρούς (ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ & ΧΑΛΚΙΑ 1987, 318-320, 324) δεν είναι σύγχρονα με την πρώτη φάση της βασιλικής, αλλά ότι πρόκειται για προϊόντα τοπικού εργαστηρίου που συμπλήρωσε το διάκοσμο της εκκλησίας. Σύμφωνα με πληροφορία των ίδιων ερευνητών παρόμοια θωράκια έχουν εντοπιστεί και στη Βασιλική Α (ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ & ΧΑΛΚΙΑ 1987, 319 και σημ. 13· πρβλ. ΦΙΛΑΛΕΑΦΕΥΣ 1915, 61, εικ. 1, Η). Ενδεχομένως τα θωράκια από ντόπιο λίθο να ανήκαν στο μεταγενέστερο «παστοφόριο Κ» κοντά στο οποίο κατά κύριο λόγο βρέθηκαν, ενώ τα μαρμάρινα διάτρητα θωράκια ανήκαν στις κιονοστοιχίες της βασιλικής, κατά μήκος των οποίων περισυνελέγησαν σε θραύσματα, βλ. ΟΡΑΛΑΝΟΣ 1959, 90, εικ. 5, Α-Δ και 94, εικ. 4.

¹⁷ Για τον άμβωνα βλ. JAKOBS 1987, 73-84, 285-286, πίν. 19· GUIDOBALDI 1987. Για το κιβώριο, με την αφιερωματική επιγραφή ενός από τους δύο Δουμετίους, βλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1929, 201 σημ. 1· KITZINGER 1951, 89-91 και εικ. 17· *RbK* II, 1971, 221, s.v. Epirus (Pallas).

¹⁸ ΣΩΤΗΡΙΟΥ & ΟΡΑΛΑΝΟΣ 1930, 80, εικ. 1· ΟΡΑΛΑΝΟΣ & ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1937, 78-81, εικ. 2-5· *RbK* II, 1971, 219-220, s.v. Epirus (Pallas).

να είναι κάποιος μεγάλος τάφος, σαν τον τάφο στο βόρειο κλίτος της βασιλικής της Αγίας Σοφίας Μύτικα¹⁹ ή ένα είδος τράπεζας όπως, για παράδειγμα, η δεξαμενή της περισυλογής του μύρου στο επονομαζόμενο «διακονικό» του Οκταγώνου των Φιλίππων,²⁰ κατασκευές που βεβαίως έχουν μικρότερες διαστάσεις. Ό,τι και να ήταν πάντως η κατασκευή του νότιου περυγίου της Βασιλικής Β θα πρέπει να ήταν σημαντική, γιατί κρίθηκε ως μη ιδιαίτερα προσπελάσιμη: η είσοδος που υπήρχε αρχικά στο ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου του περυγίου, η οποία ποτέ δεν έχει σημειωθεί στις δημοσιευμένες κατόψεις, φράχθηκε κατά πάσα πιθανότητα τότε. Παρόμοιου είδους τράπεζα ήταν μάλλον και το λεγόμενο «παστοφόριο Κ» στη νοτιοδυτική γωνία του νότιου εγκάρσιου περυγίου της Βασιλικής Δ.²¹ Την ίδια εποχή, ένας τοίχος προστέθηκε εγκάρσια και στο νότιο περύγιο της Βασιλικής Ε και ακούμπησε στην εσωτερική παρειά του νότιου τοίχου του: η μοναδική φωτογραφία που έχει δημοσιευτεί²² δείχνει ολοφάνερα, παρά τις αντιρρήσεις, πως το λεγόμενο «παστοφόριο» του ναού της Μαργαρώνας ήταν μία πρόχειρη κατασκευή, που με κανένα τρόπο δεν συνεχόταν οργανικά με τον εξωτερικό τοίχο του περυγίου.²³ Όσον αφορά, τέλος, στη λεγόμενη έκτη βασιλική, της οποίας αποκαλύφθηκε μόνον η αψίδα,²⁴ εκείνο που θα μπορούσε να σημειώσει κανείς είναι ότι, κρίνοντας από την τοιχοποιία της, ανήκει σε κτίριο προφανώς υστερότερο, ίσως του 7^{ου} αιώνα,²⁵ ανατρέποντας ως ένα βαθμό τη μέχρι σήμερα ισχύουσα γνώμη ότι με την κάθοδο των Σλάβων η Νικόπολη ερημώθηκε.²⁶

Οι *αψίδες* των ναών της Νικόπολης έχουν σχήμα κυκλικού τομέα και εσωτερικά γίνονται ελαφρώς πεταλόσχημες. Εξωτερικά ενισχύονται με αντηρίδες που ξεκινούν, στους παλαιότερους ναούς, από την κρηπίδα, ενώ στη Βασιλική Α οι αντηρίδες ξεκινούν από το ύψος των 1,80 μ. από την ευθυντηρία.²⁷ Η αναγωγή της παρουσίας τους σε τυπικό χαρακτηριστικό της Νικόπολης αποτελεί μάλλον υπερβολή:²⁸ τα παλαιότερα γνωστά παραδείγματα απαντούν στην βασιλική κάτω από την Αγία Σοφία και σ' εκείνη της οδού 3^{ης} Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονίκη.²⁹ Στους ναούς αυτούς συναντούμε και τα παλαιότερα γνωστά *κόκλια* στο ανατολικό Ιλ-

¹⁹ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1972, 111-112, εικ. 1, πίν. 88, β· 1983, Α, 86, εικ. 1-4.

²⁰ ΓΟΥΝΑΡΗΣ 1990, 51-52, σχ. 4, 11-12, πίν. 20, α.

²¹ ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1959, 92, εικ. 2, πίν. 87, α-β· ΧΑΛΚΙΑ 1982, 271, πίν. 171, α. Παρά τη ρητή δήλωση του καθ. Πάλλας ότι το «παστοφόριο» είναι σύγχρονο με τη βασιλική (*RbK* II, 1971, 222, 226, s.v. *Epirus* [Pallas]· PALLAS 1979, 126), οι στυλοβάτες που φέρουν τις αυλακώσεις για την πάκτωση των θωρακίων πατούν πάνω στο δάπεδο του υπόλοιπου περυγίου και, επομένως, η κατασκευή του «παστοφορίου» είναι μεταγενέστερη της ίδρυσης της εκκλησίας. Επίσης, το δάπεδο του «παστοφορίου» βρέθηκε σε επίπεδο ψηλότερο από το δάπεδο του υπόλοιπου περυγίου, βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1959, 92, εικ. 2, πίν. 87, α.

²² PALLAS 1959, 199, εικ. 15.

²³ Ο καθ. Πάλλας θεωρούσε και αυτό το «παστοφόριο» σύγχρονο με τη βασιλική, βλ. PALLAS 1959, 201· *RbK* II, 1971, 222, s.v. *Epirus* (Pallas)· PALLAS 1979, 123. Βλ. και ΧΑΛΚΙΑ 1997, 170.

²⁴ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 1981.

²⁵ Ο ίδιος ο Δ. Κωνσταντίος αναγνωρίζει ότι «η τοιχοδομία της αψίδας διαφέρει από εκείνη των άλλων βασιλικών της Νικόπολης όσον αφορά τουλάχιστον τις σειρές των πλίνθων που παρεμβάλλονται στην τοιχοποιία», βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 1981, 347. Η τοιχοποιία της είναι εντελώς όμοια με της αψίδας στη βασιλική της Αγίας Σοφίας του Μύτικα, για την οποία ο Β. Κατσαρός δικαιολογημένα θεωρεί ότι ανήκει σε μεταγενέστερη φάση, βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ 1981, 463-464· πρβλ. BOWDEN 2003, 137, εικ. 6.23.

²⁶ Για τις σλαβικές επιδρομές στην Ήπειρο, βλ. ΧΡΥΣΟΣ 1981, 68 κ.έ.· 1997α· 1997β· ΚΑΡΑΤΖΕΝΙ 2001, 172. Σε οικήματα που ανασκάφηκαν στα ριζά του παλαιοχριστιανικού τείχους επισημάνθηκαν νομίσματα του 8^{ου} αι., ισχυρό δείγμα χρήσης του χώρου μέσα στους σκοτεινούς αιώνες, βλ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ 1973-1974· ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ 1984, 573.

²⁷ ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1952-1954, I, 221-222, εικ. 175-176.

²⁸ *RbK* II, 1971, 222, s.v. *Epirus* (Pallas)· ΠΑΛΛΑΣ 1987, 228 και υποσημ. 24· ΧΑΛΚΙΑ 1997, 169.

²⁹ Βλ. παραπάνω υποσημ. 7.

λυρικό. Τα κύκλια εμφανίζονται από τα τέλη του 4^{ου} αι. σε ναούς της Ακηλυίας και των Δαλματικών ακτών.³⁰ Πρόκειται μάλλον για ένα σπάνιο ναοδομικό χαρακτηριστικό λατινόφωνων περιοχών που υιοθετήθηκε στο Ιλλυρικό, δημιουργώντας παράδοση, αφού απαντά σε επισκοπικούς και μαρτυριακούς ναούς τουλάχιστον ως και τα τέλη του 7^{ου} αιώνα.³¹ Τα συμπαγή πόδια μέσα στην αψίδα και τα μακρόστενα *σχημέλλια* για τα έδρανα των ιερέων, όπως αυτά στις Βασιλικές Δ και Α,³² είναι τυπικά σε ναούς της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας πριν από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα.³³ Η *αγία τράπεζα* της Βασιλικής Β, που στηρίζεται σε εννιά κιονίσκους, βρίσκει αναλογίες με εκείνην του επισκοπικού ναού της Γόρτυνας στην Κρήτη, ίσως από την αρχική φάση των μέσων του 5^{ου} αιώνα.³⁴ Το γεγονός ότι η βάση της αγίας τράπεζας συνέχεται με την πλάκα της προθύσεως και ότι το όλον καλυπτόταν από ενιαίο *κιβώριο*, μπορεί να παραλληλιστεί με τον επισκοπικό ναό του Σιρμίου, στη βόρεια Βαλκανική, των μέσων του 5^{ου} αιώνα.³⁵ Δεν θα αναφερθώ διεξοδικά στο πειόσχημο φράγμα του πρεσβυτερίου, που είναι κοινότατο, στο θριαμβικό τόξο της Βασιλικής Α, που απαντά παρόμοιο και σε άλλους ναούς του 6^{ου} αιώνα, ούτε στο ότι ο νάρθηκας επικοινωνεί με τα κλίτη μέσω θυρών, που μοιάζει να επιχωριάζει στην Ήπειρο και στην Κρήτη, ενώ δεν είναι άγνωστο και αλλού.³⁶ Δύο μόνο λόγια αξίζει να σημειωθούν για τον άμβωνα και για τη φιάλη της επισκοπικής Βασιλικής του Αλκίσωνος. Η υπόθεση του καθηγητή Πάλλα ότι ο *άμβωνας*, αυτός ή κάποιος άλλος, μεταφέρθηκε στο σημείο όπου βρέθηκε από το μέσον του ναού δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.³⁷ Πάντως ο συγκεκριμένος άμβωνας φαίνεται να τοποθετήθηκε δίπλα στο νότιο στυλοβάτη εξαρχής, αφού δεν καλύφθηκε με ψηφιδωτό εκείνο το τμήμα του ποδίου του που δεν ήταν ορατό από το κεντρικό κλίτος.³⁸ Τέλος, η *φιάλη* του αιθρίου διαθέτει μοναδική διαμόρφωση, με την κτιστή δεξαμενή να πλαισιώνεται από λουτήρες και λεκάνες. Αναρωτιέμαι μήπως τα μαρμάρινα αυτά δοχεία έχουν ληφθεί από αρχαιότερο κτίσμα που σχετιζόταν με την ιαματική δράση του ύδατος. Σημειώνω ότι ένα στόμιο φρέατος στη νότια πλευρά του ναού είχε διαμορφωθεί μέσα σε ρωμαϊκό κυκλικό βωμό του Ασκληπιού,³⁹ ενώ κάτω από το νότιο τμήμα της εκκλησίας εκτείνεται υπόγεια δεξαμενή, όσο γνωρίζω, μη ερευνημένη μέχρι σήμερα.⁴⁰

³⁰ Ενδεικτικά αναφέρω τις βασιλικές του οικ. Tullio στην Ακωλία, βλ. πρόχειρα *RbK* I, 1966, 301-302, εικ. 6, s.v. Aquileia (Zonaio), και της Νοβάλια στη νησίδα Πραγκ της Δαλματίας, βλ. CAMBI 1989, που χρονολογούνται στα τέλη του 4^{ου} ή στις αρχές του 5^{ου} αι.

³¹ Κύκλια απαντούν, εκτός από τις δύο προαναφερθείσες εκκλησίες της Θεσσαλονίκης, στις βασιλικές του Επταπυργίου, της οδ. Λαγκαδά και Αγ. Δημητρίου και της οδ. Μαργαροπούλου στην ίδια πόλη, σε βασιλικές των δύο Μακεδονιών (Στόβοι, επισκοπική βασιλική [γ'-δ' φάσεις], Βάργαλα, βασιλική εκτός των τειχών, Ράμενσκα Τούμπα, Κιουστεντίλ [αρχ. Πανταλία], Βασιλική 7), και σποραδικά σε βασιλικές της Θεσσαλίας (Νέα Αγχιάλος, Βασιλική αρχ. Πέτρου), της Αχαιίας (Λέχαιο, Σκάλα Ωροπού, Ακρόπολη Σπάρτης, Τηγάνι Μάνης) και της Κρήτης (Μητρόπολη, Βασιλική θέσης Κατζάρα, Κολοκούθα Ελούντας).

³² ΟΡΑΝΛΟΣ 1952-1954, II, 495 εικ. 454-455.

³³ Ενδεικτικά αναφέρω τη βασιλική κάτω από την Αγία Σοφία και αυτήν της οδού 3^{ης} Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονίκη, τη Βασιλική της Δημοκρατίας στη Δημητριάδα, καθώς και εκείνη των Δαφνουσίων (α' φάση).

³⁴ Βασιλική Β Νικόπολης: ΣΩΠΗΡΙΟΥ & ΟΡΑΝΛΟΣ 1930, 79 εικ. 1· ΣΩΠΗΡΙΟΥ 1929, 203, 231 εικ. 58. Επισκοπική Βασιλική της Γόρτυνας: ΕΛΙΟΥΤΙΣ CAMPRANATI 1998, 100, εικ. 8.

³⁵ Βασιλική Β Νικόπολης: ΟΡΑΝΛΟΣ 1952-1954, II, 446, εικ. 405 (πρβλ. εικ. 454-455). Σίρμιο, βασιλική οδού Κίντριτς: DI VAL 1979, 86, εικ. 7-8.

³⁶ Ο καθ. Πάλλας θεωρούσε ότι το κτιστό πόδιο μέσα στην αψίδα και οι από λιθοπλίνθους τοιχοβάτες είναι και αυτά χαρακτηριστικά των εκκλησιών της Νικόπολης, πρβλ. *RbK* II, 1971, 222, s.v. Epirus (Pallas).

³⁷ Πρβλ. GUIDOBALDI 1987, 291.

³⁸ Βλ. και τις παρατηρήσεις της GUIDOBALDI 1987, 289-290, και του JAKOBS 1987, 81-82.

³⁹ ΦΙΛΑΛΕΛΕΦΕΥΣ 1926, 123, 128· 1927, 49.

⁴⁰ ΦΙΛΑΛΕΛΕΦΕΥΣ 1922-1923, 41· 1927, 54-55.

Η παραπάνω συγκεφαλαίωση, με την ιδιαίτερη επιμονή σε ορισμένα ενδιαφέροντα σημεία, έρχεται να συμπληρώσει ως ένα βαθμό την εισήγηση του αείμνηστου καθηγητή Δημητρίου Πάλλα, που στα Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη διερεύνησε δύο κύρια χαρακτηριστικά της ναοδομίας της.⁴¹ Στη συνέχεια καταθέτω εν συντομία τις απόψεις μου, αρχίζοντας από το δεύτερο χαρακτηριστικό.

Ο καθηγητής θεωρούσε πως το κείμενο του *Testamentum Domini* περιείχε εκείνες τις ναοδομικές προδιαγραφές που, ιδίως σε ό,τι αφορά το διακονικό, βρίσκει εφαρμογή στη Βασιλική Β της Νικόπολης.⁴² Επιγραμματικά αναφέρω τα πορίσματα της έρευνάς μου για την πρόθεση και το διακονικό που παρουσίασα με άλλη ευκαιρία.⁴³ Το κείμενο του *Testamentum* χρονολογείται πλέον με κάποια ασφάλεια στα τέλη του 5^{ου} αιώνα και αφορά κατά κύριο λόγο τις εκκλησίες της νότιας Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αραβίας.⁴⁴ Καθώς είναι συμπύλιμα θεωρητικό, ως πηγή πρέπει να εξετάζεται με πολλή επιφύλαξη. Η αξιοπιστία του μειώνεται ακόμη περισσότερο όσο τα επιγραφικά δεδομένα αντικρούουν όσα αναφέρει, ειδικά για την περίπτωση του διακονικού: αφιερωματικές, κατά κύριο λόγο, επιγραφές στα μωσαϊκά δάπεδα προσκτισμάτων εκκλησιών στις παραπάνω περιοχές ταυτίζουν το διακονικό με το βαπτιστήριο.⁴⁵ Και ταυτίσεις προσκτισμάτων με βάση το συγκεκριμένο κείμενο σε περιοχές της περιφέρειας του γεωγραφικού χώρου για τον οποίο συντέθηκε, απέβησαν επισφαλείς: λ.χ. η πρόταση του J.W. Crowfoot ήδη από το 1931 και το 1938⁴⁶ πως τα παρεκκλήσια που προσαρτήθηκαν στο συγκρότημα του επισκοπικού ναού των Γεράσων ήταν διακονικά με βάση το *Testamentum Domini* έχει καταρριφθεί από τον H.I. Marrou σε μελέτημα του 1940,⁴⁷ το οποίο πέρασε μάλλον απαρατήρητο από την ελληνική βιβλιογραφία. Επομένως, οι ταυτίσεις προσκτισμάτων ναών με διακονικά σε περιοχές που κείνται δυτικότερα της Συρίας και της Παλαιστίνης πρέπει να αναθεωρηθούν και να επανεξεταστούν υπό νέο πρίσμα. Αλλά και για το γεγονός ότι το λεγόμενο «διακονικό» της Βασιλικής του Αλκίσωνος ανήκει σε όψιμη φάση, ίσως αυτήν μετά τα μέσα του 6^{ου} αιώνα, διαλαμβάνει λεπτομερώς η κ. Βαρβάρα Παπαδοπούλου.⁴⁸

Το πρώτο χαρακτηριστικό της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης, σύμφωνα με τον καθηγητή Πάλλα, ήταν το «τριμερές εγκάρσιο κλίτος» των βασιλικών της πόλης, εκτός από τη Βασιλική Γ.⁴⁹ Ως προς την ονομασία του πράγματος, έχω την αντίρρηση ότι μία μακρόστενη αίθουσα που δεν είναι ενιαία αλλά διαιρείται σε τμήματα, δεν μπορεί να ονομάζεται κλίτος.⁵⁰ Ως προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του πράγματος, έχω την υπόνοια ότι τα τριβή-

⁴¹ ΠΑΛΛΑΣ 1987.

⁴² *RbK* II, 1971, 225-226, s.v. Epirus (Pallas)· PALLAS 1979, 121· ΠΑΛΛΑΣ 1987, 229, 237-239· ΧΑΛΚΙΑ 1997, 169-170.

⁴³ ΒΑΡΛΑΗΣ 2002, 14-15· πρβλ. ΒΑΡΛΑΗΣ 2001β, 20-21.

⁴⁴ Βλ. KOHLBACHER 2000, ιδιαίτερα 76-77, 81-82. Ο ερευνητής υποθέτει ότι ο συγγραφέας του κειμένου ήταν ο Πέτρος ο Ίβηρ, επίσκοπος Μαΐουμά, ή κάποιος από τον κύκλο των μαθητών του. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον αιδ. Μ. Kohlbacher για τις γόνιμες συζητήσεις μας σχετικά με το θέμα.

⁴⁵ Εύγλωττη είναι η περίπτωση του καθολικού της Μονής του Μωυσή στο όρος Ναβαύ, βλ. σχετικά PICCIRILLO 1976, 305-312, πίν. 58, 60, 62, 78 (για την αφιερωματική επιγραφή) και 295-315, σχ. 5, παρένθ. πίν. ανάμεσα στις σσ. 304-305, πίν. 56 (για το βαπτιστήριο). Πρβλ. SEG 27, 1977, no. 1019 και DONCEEL-VOUTE 1988, 307.

⁴⁶ CROWFOOT 1938, ιδιαίτερα 177-178 (με τη βιβλιογραφία).

⁴⁷ MARROU 1940, ιδιαίτερα 112-115.

⁴⁸ Βλ. στον παρόντα τόμο, 609-635.

⁴⁹ ΠΑΛΛΑΣ 1987, 226-228· πρβλ. ΧΑΛΚΙΑ 1997, 168. Για το εγκάρσιο κλίτος γενικότερα βλ. KIRSCH 1939· LEMERLE 1953· ΟΥΛΑΝΔΟΣ 1952-1954, I, 169-185, 234· KRAUTHHEIMER 1957· KAEMMERLING 1972· REYNAUD 1998, 244-248. Διαφωνώ ριζικά με την ορολογία του Bowden (2003, 121-126), ο οποίος χρησιμοποιεί σαν συνώνυμες τις φράσεις «tripartite sanctuary» και «tripartite transept».

⁵⁰ Ο Krautheimer ήταν ο πρώτος που επισήμανε ότι η προσθήκη τριβήλων ανάμεσα σε πεσσούς, φράγματα πρεσβυτηρίου και ψηφιδωτών δαπέδων με διαφορετικό θεματολόγιο οδηγεί στη διαμερισματοποίηση του εγκάρσιου

λα, που απέκοπταν το ιερό βήμα από τα πλάγια τμήματα, δεν εντάσσονταν σε τόξα «υπεραπτόμενης τοξοστοιχίας», τέτοια ώστε να στηρίζουν τετράπλευρο πύργο με ξύλινη στέγη.⁵¹ Τα σωζόμενα λείψανα των πεσσών στη Βασιλική Β είναι τόσο πενιχρά και στη Βασιλική Α τόσο δυσερμήνευτα που με κάνουν να θεωρώ πως δεν θα μπορούσαν να στηρίζουν μία τέτοια ανωδομή. Φαντάζομαι ότι η στέγη του κεντρικού κλίτους προχωρούσε απαρακώλυτα μέχρι τους ώμους της αψίδας και πως οι δίρρυτες στέγες των περυγίων θα έβαιναν εγκάρσια σ' αυτήν σε ύψος χαμηλότερο μεν, αλλά πάντως ψηλότερο από αυτό στο οποίο ανέρχονταν οι στέγες των πλαγίων κλιτών.⁵² Γι' αυτό και ο τύπος των εκκλησιών της Νικόπολης θα πρότεινα να ονομαστεί «βασιλική με εγκάρσια περύγια».

Είναι αλήθεια ότι οι Βασιλικές Β, Δ και Ε παρουσιάζουν τα πρωιμότερα παραδείγματα του τύπου στο ανατολικό Ιλλυρικό, που αριθμεί γύρω στα είκοσι μνημεία.⁵³ Είναι επίσης αλήθεια ότι οι προταθείσες ομοιότητες με ναούς της Ρώμης και του Μιλάνου είναι σχετικά μακρινές, αφού δεν πρόκειται για κτίρια ίδιας κλίμακας.⁵⁴ Αλλά αν είναι θεμιτή μία ερμηνεία της «έκρηξης» της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στα τέλη του 5^{ου} και στο πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου λόγω του Ακακιανού σχίσματος,⁵⁵ άλλο τόσο νομίζω πως είναι θεμιτό να αναγνωρίσουμε πως τα εγκάρσια περύγια των τρίκλιτων και των πεντάκλιτων εκκλησιών της Ηπείρου, και του ανατολικού Ιλλυρικού γενικά, έτσι διατεταγμένα εκατέρωθεν του πρεσβυτερίου, αποτελούν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ναοδομίας της όλης επαρχότητας. Και εφόσον οι ναοί του Ιλλυρικού με εγκάρσια περύγια διαφοροποιούνται σαφώς από τα τυπικά δείγματα των ναών με εγκάρσιο κλίτος που εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στην ιταλική χερσόνησο και χρονολογούνται στον 4^ο αιώνα, διαμορφώνοντας μία ιδιαίτερη παραλλαγή που έχει χρονική διάδοση από το τελευταίο τρίτο του 5^{ου} μέχρι τα μέσα του 6^{ου} αιώνα, τότε η ομάδα των ναών αυτών στη δεδομένη περιοχή και τη δεδομένη χρονική περίοδο δεν μπορεί να ερμηνευτεί παρά μόνο ως προϊόν συνειδητής επιλογής του κλήρου και των αρχιτεκτόνων της επαρχότητας, οι οποίοι με τα μέσα που διέθεταν άντλησαν κατά πάσαν πιθανότητα την έμπνευσή τους από τα αρχέτυπα των ναών της πρεσβυτέρας Ρώμης, που – σημειωτέον – παρέμεινε πιστή στο χαλκηδόνιο δόγμα σε όλη τη διάρκεια της κρίσης του σχίσματος.⁵⁶

κλίτους, βλ. KRAUTHEIMER 1941, 353 κ.έ.: πρβλ. KRAUTHEIMER 1957· KITZINGER 1951, 85, σημ. 5, και την εξαιρετική παρατήρηση του GRABAR 1968, 783: «je crois même que la mosaïque de Nicopolis [...] confirme ceux des témoignages d'autres monuments qui excluent le transept du nombre des locaux qui formaient le chœur des églises paléochrétiennes, et qui au contraire le rattachent aux nefes» και 786: «... ces panneaux du transept rejoignent le programme iconographique, non pas du chœur mais des nefes des églises de l'époque. D'où cette conclusion, qu'apprécieraient peut-être les historiens de l'architecture paléochrétienne: les ailes du „transept“, à cette époque, comme plus tard, appartenaient à la partie de l'église extérieure au chœur».

⁵¹ ΠΑΛΛΑΣ 1987, 226· πρβλ. PALLAS 1979, 136-142.

⁵² Βλ. σχετικά ΟΡΑΝΑΝΟΣ 1952-1954, I, 175-178, εικ. 140, 3-4, 6 («Β' κατηγορία, I^η ομάδα»).

⁵³ Πρόκειται για τις εκκλησίες: Κάτω Βασιλικής Αιτωλίας, Μαρσιολάτων Φθιώτιδας (ίσως β' φάση), Μαρκόπουλου, Θέση Ντάγκλα (δεν είναι βεβαιωμένη η ύπαρξη βόρειου κλίτους και/ή ύπαρξη βόρειου περυγίου), Ντράτσεβο, Βουλλιάδας Α και Β, Αγ. Γεωργίου Δολιανών, Δρυμού Βονίτσης (βασιλική στη θέση Παλιοκκλησί), Δωδώνης (α' και β' φάσεις), Βουθρωτού (επισκοπική βασιλική), Φοινίκης, Αλμυρίδας Αποκορόννου, Κολοκύθας Εζούντας (α' φάση), Πανόρμου Μυλοποτάμου, ίσως Τιμίου Σταυρού Σητείας, Φιλίππων (βασιλική του Μουσειού, β' φάση), Καμένιτσα (Θέση Μπεγκοβ Νταμπ).

⁵⁴ Βλ. *RbK* II, 1971, 227-228, s.v. Epirus (Pallas)· PALLAS 1979, 136-138.

⁵⁵ Βλ. BOWDEN 2003, 155-157.

⁵⁶ Το θέμα της αντιγραφής οικοδομημάτων κατά την παλαιохριστιανική περίοδο είναι αρκετά μεγάλο. Οι περισσότεροι ωστόσο ερευνητές αποδέχονται το γεγονός ότι ένας σημαντικός ναός μπορούσε να θεωρηθεί πρότυπο για μελέτη και αναπαραγωγή, κάτω από ειδικές συνθήκες, βλ. VARALIS 1999, 206 σημ. 44, με ενδεικτικούς τίτλους. Για μία επιτυχημένη σύνοψη των ιδεών και της μεθοδολογίας που απαντά στη σχετική βιβλιογραφία βλ. CROSSLEY 1988.

Αλλά σκέψεις σαν κι αυτές είναι υποθέσεις που δύσκολα μπορούν να θεμελιωθούν. Αντιθέτως, αυτό που θα μπορούσε κανείς να σημειώσει είναι ότι τα ευρήματα μέσα στα εγκάρσια περύγια ορισμένων ναών του ανατολικού Ιλλυρικού παρέχουν τις ενδείξεις εκείνες που μας επιτρέπουν να διαβλέψουμε τη χρήση τους. Το ένα από τα δύο περύγια, το βόρειο στους ναούς της Ηλείου, το νότιο σ' εκείνους της Κρήτης, χρησίμευε πιθανότατα για τη φύλαξη τιμίων λειψάνων, ενώ το άλλο περύγιο είχε μάλλον ταφική χρήση.⁵⁷ Τάφοι αναφέρονται από το Δημήτριο Ευαγγελίδη και σημειώνονται σε σκαρίφημα του Einar Dýggve στη Βασιλική της Δωδώνης,⁵⁸ τάφος υπό μορφήν κρύπτης ανασκάφηκε στο βόρειο περύγιο της Βασιλικής του Πανόρμου στην Κρήτη,⁵⁹ τάφος (;) ιδρύθηκε στο νότιο περύγιο της Βασιλικής του Αλκίσωνος (όπως υποψιαζόμαστε παραπάνω), τάφος αποκαλύφθηκε και στο βόρειο περύγιο της Βασιλικής του Ασυρμάτου, μετά τα σημαντικά πορίσματα των ερευνών της κ. Ευγενίας Χαλκιά.⁶⁰ Τάφοι ωστόσο απαντούν και στα περύγια ναών του ίδιου τύπου που συναντούμε δυτικότερα της ιταλικής χερσονήσου, στη Νότια Γαλλία και στην Ισπανία. Από τα παραδείγματα τέτοιων ναών που έχω συλλέξει, δύο εκκλησίες της Λυών στη Γαλλία είναι, νομίζω, τα πιο εύλωπτα. Ο ναός του Saint-Just υιοθέτησε στη δεύτερη φάση του, των μέσων του 5^{ου} αιώνα, τον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με εγκάρσια περύγια, κατά τρόπον ώστε το βόρειο περύγιο να έχει ιδρυθεί πάνω από ένα ιδιαίτερα τιμώμενο μασσωλείο, ενώ κάτω από το νότιο περύγιο διαμορφώθηκε κρύπτη με τάφους, προσιτούς μέσω κλίμακας (Σχ. 1).⁶¹ Ανάλογη κάτοψη υιοθετήθηκε και λίγο αργότερα, στο ναό του Saint-Laurent-des-Choulans που έχει τοποθετηθεί στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αιώνα.⁶² Στις αποκαταστάσεις των στεγών των ναών αυτών ο καθ. Jean-François Reynaud ομολογεί πως οι προτεινόμενες λύσεις δεν είναι και οι μοναδικές.⁶³ Αν τέτοιοι ναοί απαντούν επέκεινα της ιταλικής χερσονήσου, εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρότυπα παλαιότερα πρέπει να υπήρχαν στην Ιταλία, την κεντρική και τη βόρεια ίσως, τα οποία επέδρασαν αποφασιστικά στην υιοθέτηση ναοδομικών τύπων σε εκατέρωθεν περιοχές.

Εμμεσοί μάρτυρες για την ύπαρξη τέτοιων προτύπων της ιταλικής χερσονήσου θα μπορούσαν να θεωρηθούν και μεταγενέστεροι ναοί, της εποχής του Καρλομάγνου. Και εισάγω προς συζήτηση τέτοιες εκκλησίες, διότι είναι γνωστό πόσο στενά συνδεδεμένες ήταν οι προτιμήσεις της αυλής του συγκεκριμένου αυτοκράτορα με παλαιότερα πρότυπα, και μάλιστα της Ρώμης.⁶⁴ Ενδεικτικά αναφέρω το χειρόγραφο χάρτη με το ιδεατό μοναστήρι του Αγίου Γάλλου (St. Gallen), που χρονολογείται γύρω στο 820.⁶⁵ Το ιχνογράφημα, που αποτελεί προϊόν ειδικών συζητήσεων κατά τις συνόδους του Aachen το 816 και 817, εστάλη στον ηγούμενο της μονής Γοζβέρτο (Gozbertus, 816-837), ο οποίος εν μέρει πραγμάτωσε το φιλόδοξο σχέδιο.⁶⁶

⁵⁷ Βλ. ΒΑΡΛΑΗΣ 2002.

⁵⁸ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ 1930· DÝGGVE 1948, 11, εικ. 2, πίν. III, 2.

⁵⁹ ΠΛΑΤΩΝ 1945-1948, 116-117, 127· 1949, 111-112· 1955, 425, πίν. 93, 2. Για την επιτόμβια επιγραφή του ψάλτη Θεοδώρου βλ. BANDY 1970, 97-98, αρ. 71· GUARDUCCI 1978, 414-416, αρ. 3.

⁶⁰ ΧΑΛΚΙΑ 2001, 101· πρβλ. και την ανακοίνωση της ίδιας, στον παρόντα τόμο, 659-666.

⁶¹ REYNAUD 1998, 109, 127-128 (μασσωλείο), 117, 122-124, 133-135 («εγκάρσιο κλίτος»), 125 (κρύπτη).

⁶² REYNAUD 1998, 150-158, 161, 172-173.

⁶³ REYNAUD 1998, 133 και εικ. 109-110 (Saint-Just, που αποκαθίσταται με ξυλότρουλλο στη διασταύρωση των στεγών του κεντρικού κλίτους και των περυγίων), 161 και εικ. 136 (Saint-Laurent, που αποκαθίσταται με διασταυρούμενες στέγες στο ίδιο ύψος), 245-249 και εικ. 189 (αποκαταστάσεις με ή χωρίς ξυλότρουλλους).

⁶⁴ Βλ. πρόχειρα ΒΕΓΚΒΙΤΗ 1969, 11-22, και το παλαιό, αλλά ακόμη επίκαιρο άρθρο του ΚΡΑΥΤΗΙΜΕΡ 1942.

⁶⁵ HORN & BORN 1979, 145 και εικ. 99. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή την αναπλ. καθηγήτρια κ. Μαρία Βασιλάκη που με εφοδίασε με τις σχετικές φωτοτυπίες. Βλ. επίσης ΝΟΤΗ 1969, 61-66· BINDING 1981, 139.

⁶⁶ Βλ. LECLERCQ 1924· JAKOBSEN 1996.

Στο ιχνογράφημα της εκκλησίας, εκατέρωθεν του ιερού σημειώνονται εν είδει εγκαρσίων περυγίων δύο παρεκκλήσια, στα ανατολικά των οποίων τοποθετούνται ισάριθμα διώροφα διαμερίσματα, κατά τις συνοδευτικές επιγραφές. Στα νότια ήταν το σκευοφυλάκιο στο ισόγειο, με ερμάρια, κασέλες, μία εστία στη γωνία και κτιστά θρανία τριγύρω στους τοίχους, και το βεστιάριο στον όροφο (*subtus sacrorium, supra uestifum] ec[clesi]ae repositio*), ενώ στα βόρεια το σκριπτόριο στο ισόγειο, με ερμάρια στους τοίχους ανάμεσα στα οποία διευθετούνται έξι παράθυρα, και η βιβλιοθήκη στον όροφο (*infra sedes scribenti(um), supra bibliotheca*). Στο κέντρο και των δύο ζωγραφίζεται ένα τραπέζι, αλλά μόνο στο νότιο σημειώνεται η επιγραφή *mensa s(an)c(t)or(um) vasorum*. Ενδεχομένως, το συγκεκριμένο τραπέζι να αντιστοιχεί στην τράπεζα του βόρειου προσκτίσματος της Βασιλικής Α της Νικόπολης,⁶⁷ αλλά η υπόθεση αυτή ανήκει σε κάποιο επόμενο στάδιο της έρευνας.

Συμπερασματικά, η Νικόπολη διαθέτει ναούς που δεν παρουσιάζουν κάποιο μοναδικό ή ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, αλλά εντάσσονται με ευχέρεια στη ναοδομία του ανατολικού Ιλλυρικού, στο οποίο η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης φαίνεται πως προσφέρει από νωρίς το αποφασιστικό στίγμα της. Οι απόψεις του αείμνηστου καθηγητή Δημητρίου Πάλλα, ωστόσο, συνεχίζουν να αποτελούν διαρκή έμπνευση και τις θεμελιώδεις βάσεις για κάθε περαιτέρω έρευνα. Προς το παρόν νιώθω πως βρισκόμαστε ακόμη στην αρχή μίας νέας πορείας, κατά την οποία η σαφής ανάγνωση των ανασκαφικών δεδομένων θα ρίξει περισσότερο φως στα ζητήματα που τίθενται.

Abstract

Yannis D. VARALIS: *Characteristics of the religious architecture of Nicopolis: parallelisms and deviations*

Five basilicas, dated from the end of the fifth to the early seventh centuries, are preserved in Nicopolis. The study of the architecture and of the liturgical structures of these churches from a new point of view may help to integrate the religious building characters of the city to the ecclesiastical architecture of the prefecture of Eastern Illyricum.

Basilica Beta was the episcopal and Basilica Delta the cemetery church of Nicopolis at the end of the fifth or the beginning of the sixth centuries; they were completed only after the raids of the Vandals (474/475 A.D.), possibly at the time of emperor Anastasios. The Margaronia Basilica Epsilon, dated also to the end of the fifth century, might have been a pilgrim church in the chora of Nicopolis, on a strategic point at the entrance of the Ambracian gulf. During the Justinianic period the city seem to have flourished, especially after the earthquakes of 522; Basilica Alpha was erected and decorated by two succeeding bishops of the city, namely Dometios I and II; the original phase of Basilica Gamma can be detected as also contemporaneous. The liturgical structures of these churches are far from isolated and outstanding – they follow similar structures found in churches of Thessalonica dated to the mid-fifth century, as the episcopal basilica under the actual St. Sophia and the extra muros basilica of the 3rd of September street.

⁶⁷ Το διθάλαμο αυτό δωμάτιο έχει ερμηνευθεί ως διακονικό, βλ. PALLAS 1960, 330-331, πίν. VII, 2· *RbK* II, 1971, 215, s.v. Epirus (Pallas).

Two of the previously suggested characteristics of the religious architecture of Nicopolis may now be resituated in broader contexts and re-evaluated: the designation of the architectural type of four of the churches and the identification of the «diaconicon» prescribed by the *Testamentum Domini Nostri Jesu Christi* with the south-west annex of the Basilica Beta. Four of the Nicopolis churches cannot be listed among the «transept basilicas», since there was not any real transept on their roofing system; Basilicas Beta, Delta, Alpha and Epsilon seem to have had transverse rooms at either side of their eastern parts, possibly because they housed tombs or venerated relics at either side of their sanctuaries. The «diaconicon» of the Basilica Beta cannot be thought as an addition prescribed by the compiled text of the *Testamentum*, which was of Palestinian origin and of Ethiopian diffusion; it was a chapel added in a later, sixth-century phase and had nothing to do with the basilica itself.

Βιβλιογραφία

- ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ Π., 2001, *Θεσσαλονίκη, νεράιδα, βασίλισσα, γοργόνα. Αρχαιολογική περιδιάβαση από την προϊστορία έως την ύστερη αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη
- ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ Π., 1997, Τα προβλήματα του χώρου νότια από το ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, *Θεσσαλονικέων πόλις* 1, 62-71
- ΒΑΡΑΛΗΣ Ι.Δ., 2001α, *Οι επιδράσεις της Θείας Λειτουργίας και των Ιερών Ακολουθιών στην Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική του Ανατολικού Ιλλυρικού*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Διδακτορική Διατριβή)
- ΒΑΡΑΛΗΣ Ι.Δ., 2001β, Τα «ελλαδικά παστοφόρια» των παλαιοχριστιανικών ναών της Ελλάδας. Προβλήματα ερμηνείας και ανασκαφικά δεδομένα, στο: *Εικοστό πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων*, Αθήνα, 20-21
- ΒΑΡΑΛΗΣ Ι.Δ., 2002, Πρόθεση και Διακονικό. Ζητήματα ορολογίας και αρχαιολογικών δεδομένων, στο: *Εικοστό δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περιλήψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων*, Αθήνα, 14-15
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π., 1972, Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ*, 109-113
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π., 1983, Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ*, 84-86
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι., 1973-1974, Αρχαιότητες και μνημεία Ηπείρου, *ΑΔ* 29, Χρονικά Β2, 588-597
- ΓΟΥΝΑΡΗΣ Γ., 1990, *Το βαλανείο και τα βόρεια προσκτίσματα του Οκταγώνου των Φιλίππων*, Αθήνα
- ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ Δ., 1930, Ανασκαφαί Δωδώνης και Παραμυθιάς, *ΠΑΕ*, 52-68
- ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ Θ., 1984, Παρατηρήσεις για τη Νικόπολη της Ηπείρου, στο: *ΑΚΙΛΙΟΝ Χ/Π*, 563-574
- ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ Κ., 1994, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη από την ίδρυσή του μέχρι σήμερα*, Αθήνα
- ΚΑΤΣΑΡΟΣ Β., 1981, Παρατηρήσεις σε ορισμένες παλαιοχριστιανικές βασιλικές με φάσεις βυζαντινής περιόδου στη Δυτική Στερεά Ελλάδα, *Κληρονομία* 13, 431-465
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ Δ., 1981, Νέα παλαιοχριστιανική βασιλική στη Νικόπολη της Ηπείρου, *ΗΧ* 23, 346-349
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ Δ. & ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΥ Φ., 1984, Νικόπολη, *ΑΔ* 39, Χρονικά Β, 194
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ Δ. & ΧΑΛΚΙΑ Ε., 1987, Παλαιοχριστιανικά γλυπτά Νικοπόλεως, στο: *Νικόπολις Α'*, 317-325

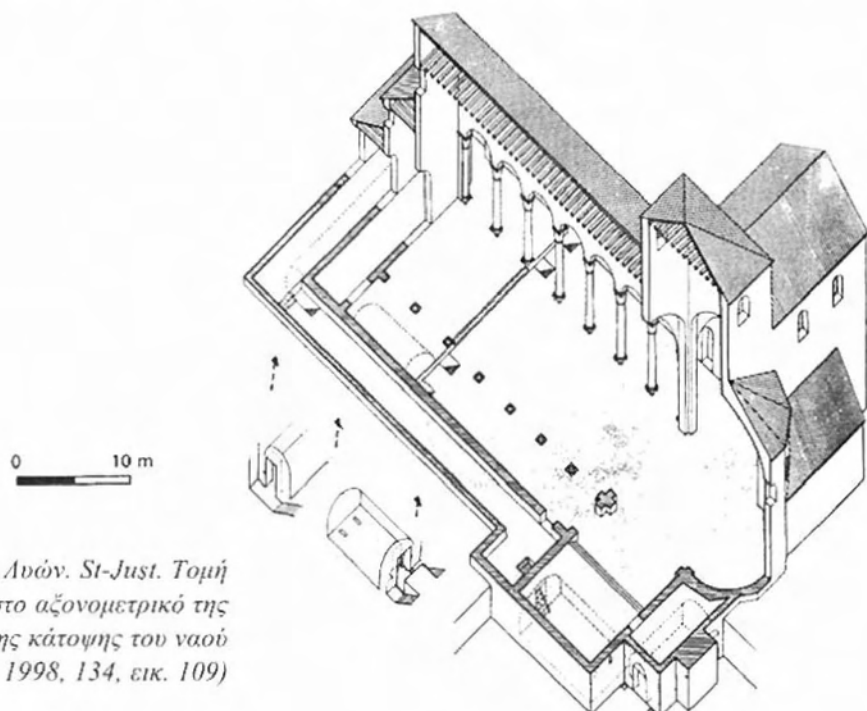
- ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ Δ., 1983, Ο παλαιοχριστιανικός ναός έξω από τα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 23, 25-46
- ΜΑΡΚΗ Ι.Ε., 1997, Η Αγία Σοφία και τα προσκτίσματά της μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα, *Θεσσαλονικέων πόλις* 1, 54-61
- ΜΕΝΤΖΟΣ Α., 1981, Συμβολή στην έρευνα του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 21, 201-221
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1952-1954, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης*, I-II, Αθήνα (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 35)
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1956, Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΠΑΕ*, 149-153
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1959, Ανασκαφή Βασιλικής Δ Νικοπόλεως, *ΠΑΕ*, 90-97
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1960, Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΑΔ* 16, Χρονικά Β, 208
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1961, Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΠΑΕ*, 98-107
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1961-1962, Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΑΔ* 17, Χρονικά Β, 199-203
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1964, Αναστήλωση και συντήρησις μνημείων. Νικόπολις, *ΠΑΕ*, 179-183
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1965, Νικόπολις, *ΑΔ* 20, Χρονικά Β2, 375-377
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α. & ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ., 1937, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *ΠΑΕ*, 78-83
- ΠΑΛΛΑΣ Δ., 1987, Οι χαρακτήρες και η ακτινοβολία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης, στο: *Νικόπολις Α'*, 225-239
- ΠΛΑΤΩΝ Ν., 1945-1948, Ανασκαφαί εν Πανόρμω Μυλοποτάμου Κρήτης, *ΠΑΕ*, 112-127
- ΠΛΑΤΩΝ Ν., 1949, Ανασκαφαί εν Πανόρμω Μυλοποτάμου Κρήτης, *ΠΑΕ*, 109-112
- ΠΛΑΤΩΝ Ν., 1955, Αι ξυλόστεγοι παλαιοχριστιανικάί βασιλικαί της Κρήτης, *ΑCIEB IX/1*, 415-432
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ., 1926, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *ΠΑΕ*, 122-127
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ., 1929, Αι παλαιοχριστιανικάί βασιλικαί της Ελλάδος, *ΑΕ*, 161-248
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ., 1938, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *ΠΑΕ*, 112-117
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. & ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1929, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *ΠΑΕ*, 83-86
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ. & ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1930, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *ΠΑΕ*, 79-80
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 1978, Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και νεότερα Μνημεία Ηπείρου, *ΑΔ* 33, Χρονικά Β1, 186-208
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1915, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *ΠΑΕ*, 59-95
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1916α, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, Αρχαιότητα Χριστιανική Βασιλική, *ΑΕ*, 33-45
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1916β, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *ΠΑΕ*, 49-64
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1921, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *ΠΑΕ*, 42-44
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1922-1923, Περί των εν Νικοπόλει ανασκαφών, *ΠΑΕ*, 40-44
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1924, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *ΠΑΕ*, 108-115
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1926, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *ΠΑΕ*, 127-130
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1927, Ανασκαφαί Νικοπόλεως (1921-1926), *ΔΧΑΕ* 4, 46-61
- ΧΑΛΚΙΑ Ε., 1981, Νικόπολη, *ΑΔ* 36, Χρονικά Β2, 286, 287-288, 294
- ΧΑΛΚΙΑ Ε., 1982, Νικόπολη, *ΑΔ* 37, Χρονικά Β2, 269-271
- ΧΑΛΚΙΑ Ε., 1997, Παλαιοχριστιανική τέχνη, στο: *Ήπειρος. 4000 χρόνια*, 166-181
- ΧΑΛΚΙΑ Ε., 2001, Τα νέα ευρήματα στη βασιλική Δ της Νικόπολης. Τεκμήρια του κοιμητηριακού χαρακτήρα του μνημείου, στο: *Εικοστό πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα, 101-102
- ΧΡΥΣΟΣ Ε., 1981, Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, *ΗΧ* 23, 9-111

- ΧΡΥΣΟΣ Ε., 1997α, Βαρβαρικές επιδρομές, στο: *Ηπειρος. 4000 χρόνια*, 161-165
- ΧΡΥΣΟΣ Ε., 1997β, Σλαβικές επιδρομές και εγκαταστάσεις (6^{ος}-7^{ος} αι.), στο: *Ηπειρος. 4000 χρόνια*, 182-184
- BANDY A.C., 1970, *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, Athens
- BECKWITH J., 1969, *Early Medieval Art. Carolingian, Ottonian, Romanesque*, London (2nd ed. 1992)
- BINDING G., 1981, Köln – Aachen – Reichenau. Bemerkungen zum St. Galler Klosterplan von 817-819 und zu den Kölner Dombauten VI und VII, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 9, 129-143
- BOWDEN W., 2003, *Epirus Vetus: The Archaeology of a Late Antique Province*, London
- CAMBI N., 1989, Nuove scoperte di archeologia cristiana in Dalmazia, *ACIAC* XI/3, 2389-2440
- CROSSLEY P., 1988, Medieval Architecture and Meaning: the Limits of Iconography, *BurlMag* 130/1019, February 1988, 116-121
- CROWFOOT J.W., 1938, The Christian Churches, in: C.H. KRAELING, *Gerasa. City of the Decapolis*, New Haven, Connecticut, 171-262
- DIMITRIADIS G.M., 2001, Nicopolis, la capitale paléochrétienne d'Épire, *Mésogaios* 12, Paris 13-36
- DONCEEL-VOUTE P., 1988, *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban. Décor, archéologie et liturgie*, Louvain-la-Neuve
- DUVAL N., 1979, Sirmium «ville impériale» ou «capitale»? , *CorsiRav* 26, 53-90
- DYGGVE E., 1948, Les traditions culturelles de Delphes et l'église chrétienne, *CahArch* 3, 9-28
- FARIOLI CAMPANATI R., 1998, La basilica di Mitropolis a Gortyna. Campagna di scavo 1991-1997, *CorsiRav* 44, 83-121
- GRABAR A., 1968, Recherches sur les sources juives de l'art paléochrétien II, dans: *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen-Âge*, II, Paris, 763-789
- GREGORY T.E., 2000, Procopius on Greece, *AntTard* 8, 105-114
- GROSSI-GRANDI F., 1917, Una basilica cristiana a Nicopolis in Epiro, *NuovB* 23, 121-127
- GUARDUCCI M., 1978, *Epigrafia greca, 4. Epigrafi sacre pagane e cristiane*, Roma
- GUIDOBALDI A.G., 1987, Il mosaico dell'ambone della basilica B di Nicopolis, in: *Νικόπολις Α'*, 279-293
- HELLENKEMPER-SALIES G., 1987, Zu Stil und Ikonographie in den frühbyzantinischen Mosaiken von Nikopolis, in: *Νικόπολις Α'*, 295-310
- HORN W. & BORN E., 1979, *The Plan of St. Gall. A Study of the Architecture and Economy of, and Life in, a Paradigmatic Carolingian Monastery*, I-III, Berkeley – Los Angeles – London
- JAKOBS P.H.F., 1987, *Die frühchristlichen Ambone Griechenlands*, Bonn
- JAKOBSEN W., 1996, St. Gall Abbey, in: J. TURNER (Ed.), *The Dictionary of Art* 27, 554-556
- KAEMMERLING E.K., 1972, Ikonologie der römischen Querhausbasilika, *RömQSchr* 67, 125-152
- KARATZENI V., 2001, Epirus in the Roman Era, in: *Foundation & Destruction*, 163-179
- KIRSCH P.J., 1939, Das Querhaus der stadtrömischen Basiliken, in: Th. KLAUSER & A. RÜCKER (Hrsg.), *Pisciculi: Studien zur Religion und Kultur des Altertums. Franz Josef Dölger zum 60. Geburtstag dargeboten von Freunden, Verehrern und Schülern*, Münster, 148-156
- KITZINGER E., 1951, Studies on Late Antique and Early Byzantine floor mosaics, I: Mosaics at Nikopolis, *DOP* 6, 81-122

- KOHLBACHER M., 2000, Wessen Kirche ordnete das Testamentum Domini Nostri Jesu Christi? Anmerkungen zum historischen Kontext von CPG 1743, in: M. TAMCKE & A. HEINZ (Hrsg.), *Zu Geschichte, Theologie, Liturgie und Gegenwartslage der syrischen Kirchen. Ausgewählte Vorträge des deutschen Syrologen-Symposiums vom 2.-4. Oktober 1998 in Hermannsburg*, Münster – Hamburg – London, 55-137
- KRAUTHEIMER R., 1941, S. Pietro in Vincoli and the Tripartite Transept in the Early Christian Basilica, *Proceedings of the American Philosophical Society* 84/3, 353-429
- KRAUTHEIMER R., 1942, The Carolingian Revival of Early Christian Architecture, *ArtB* 24, 1-38
- KRAUTHEIMER R., 1957, Il transetto nella basilica paleocristiana, *ACIAC* V, 283-290
- KRAUTHEIMER R., 1986, *Early Christian and Byzantine Architecture*, New Haven – London
- LECLERCQ H., 1924, Gall (Saint-), *DACL* VI, 1, 80-248
- LEMERLE P., 1953, Saint-Démétrius de Thessalonique et les problèmes du *martyrium* et du transept, *BCH* 77, 673-694
- MARROU H.I., 1940, L'origine orientale des diaconies romaines, *MEFRA* 57, 95-142
- NOTH G., 1969, Das Querhaus der St. Galler Plankirche, *ZSchwA* 26, 61-66
- PALLAS D., 1959, Scoperte archeologiche in Grecia negli anni 1956-1958, *RAC* 35, 187-223
- PALLAS D., 1960, Une petite recherche dans le diaconicon de la basilique B de Philippes, *Byz-Zeit* 53, 326-332
- PALLAS D., 1979, Corinthe et Nikopolis pendant le bas moyen-âge, *FelRav* 118, 93-142
- PICCIRILLO M., 1976, Campagna archeologica nelle basilica de Mosé profeta sul monte Nebo-Siyagha (1 luglio – 7 settembre 1976), *LibAnt* 26, 281-318
- PIERREPONT WHITE W., 1986-1987, Plans of Nicopolis in the Archives of the Scuola Archeologica Italiana di Atene, *ASAtene* 64-65, N.S. 48-49, 295-325
- REYNAUD J.F., 1998, *Lugdunum christianum. Lyon du IVe au VIIIe s.: topographie, nécropoles et édifices religieux*, Paris
- SOTERIOU G., 1940, Die altchristlichen Basiliken Griechenlands, *ACIAC* IV/1, 355-380
- SPIRO M., 1978, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth/Sixth Centuries. With Architectural Surveys*, New York – London
- STEIN C.A., 2001, In the Shadow of Nikopolis: Patterns of Settlement on the Ayios Thomas Peninsula, in: *Foundation & Destruction*, 65-77
- VARALIS Y., 1999, Deux églises à chœur triconque de l'Illyricum oriental. Observations sur leur type architectural, *BCH* 123, 195-225

Ιωάννης Δ. ΒΑΡΑΛΗΣ

*Τα χαρακτηριστικά
της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης:
Παράλληλες και διαφοροποιήσεις*

ΣΧΕΔΙΟ 1: Ανών. St-Just. Τομή
στο αξονομετρικό της
αποκαταστημένης κάτοψης του ναού
(REYNAUD 1998, 134, εικ. 109)

ΕΙΚΟΝΑ 1: Νικόπολη. Βασιλική Γ. Αποψη από τα Δυτικά
(Φωτογραφικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη, αρ. αρν. P.181.67)

ΕΙΚΟΝΑ 2: Βασιλική Γ. Το ανατολικό τμήμα του ναού
(Φωτογραφικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη, αρ. αρν. Ρ.181.68)

ΕΙΚΟΝΑ 3: Βασιλική Γ. Το ανατολικό τμήμα
του βόρειου κλίτους (Φωτογραφικά Αρχεία
Μουσείου Μπενάκη, αρ. αρν. Ρ.181.70)

ISBN 978-960-7660-16-9 [set]
978-960-7660-17-6 [τόμος Ι]
978-960-7660-18-3 [τόμος ΙΙ]

Copyright © Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, 2007

Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις
Εθνικής Αντιστάσεως 114, 481 00 Πρέβεζα
Τηλ.: 26820-22233, Φαξ: 26820-24820
email: nicopolis@bigfoot.com

